
De Romanisering in de civitas Batavorum

Een casestudy over de identificatie van de middle ground

Universiteit Utrecht

Bachelorscriptie Geschiedenis

Maureen de Boer

3973263

m.deboer1@students.uu.nl

prof. dr. L.V. Rutgers

8818 woorden

19-5-2017

Samenvatting

Voor deze scriptie is onderzoek gedaan naar de Romanisering in de *civitas Batavorum*. Met behulp van het model van Chris Gosden, dat onder andere gebaseerd is op postkoloniale theorie, wordt er voorzien in de behoefte van nieuw en dynamisch onderzoek naar de complexe interactie in de grensgebieden. In dit onderzoek is geanalyseerd of de Romanisering in het leefgebied van de Bataven, op basis van de archeologische vondsten, te identificeren is als een praktijkvoorbeeld van de middle ground. Daarbij is onderzocht hoe de verschillende top-down en bottom-up processen in de praktijk hebben geopereerd, en of deze processen een hybride cultuur tot stand hebben gebracht, zoals in de middle ground wordt verondersteld. Uit deze analyse is gebleken het Romaniseringproces zeer complex was. De top-down en bottom-up processen waren sterk met elkaar verweven, waardoor het moeilijk te concluderen is of deze het gewenste effect hebben gehad. Daarnaast waren de primaire bronnen schaars waardoor de toepassing van het model niet tot een ideale uitkomst heeft geleid. Desalniettemin kan de Romanisering van het Midden-Nederlandse rivierengebied worden geïdentificeerd als een praktijkvoorbeeld van de middle ground.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	4
Hoofdstuk 1: De Romeinen in het Midden-Nederlandse rivierengebied.....	9
• Het model van Gosden.....	11
Hoofdstuk 2: De top-down processen.....	13
• De Bataafse alliantie.....	13
• De militaire context.....	15
• De religieuze context.....	18
• Conclusie.....	20
Hoofdstuk 3: De bottom-up processen.....	21
• De militaire context.....	21
• De religieuze context.....	23
• Conclusie.....	25
Hoofdstuk 4: De uitkomst van de analyse.....	26
• De middle ground.....	27
Conclusie.....	28
Bibliografie.....	31
Bijlage:	
• Appendix I.....	33

Inleiding

Tot in de late negentiende eeuw dacht men dat de Romeinse sporen in de provincie, afkomstig waren van Romeinse immigranten.¹ Er was nog weinig bekend over de Romeinse invloed buiten het Italische vasteland, waardoor het gebruikelijk was om Romeinse resten automatisch aan Romeinen toe te dichten. Deze gedachtegang verdween toen Theodor Mommsen in 1854 zijn *Römische Geschichte* publiceerde.² Samen met zijn Engelse vakgenoot, Francis Haverfield, introduceerde hij het concept Romanisering. De academici vonden een alternatieve verklaring voor de aanwezigheid van de Romeinse sporen in de provincie. De Romeinse cultuur zou vanuit Italië, door de veroveringen van de Romeinen verspreid worden door het Rijk. Vervolgens namen de barbaren in de provincies de Romeinse cultuur over ten koste van hun eigen tradities, waardoor er een civilisatieprocedure in gang werd gezet.³

Deze betekenis van het concept Romanisering is gedurende de twintigste eeuw bepalend geweest voor de bestudering van de Romeinse geschiedenis. Overal waar sporen van Romeinse activiteiten zijn gelokaliseerd is er onderzoek gedaan naar Romanisering; waardoor het een van meest bestudeerde onderwerpen uit de Romeinse oudheid is geworden. In de jaren '80 kwam men tot een belangrijk inzicht.⁴ Het concept Romanisering bevatte een sterke ideologische component, afkomstig uit de tijd waarin Mommsen en Haverfield leefden. Beiden werden beïnvloed door het imperialisme en het nationalisme uit de twintigste eeuw.⁵ Zo zag Mommsen de invloed van Rome als een fenomeen dat vergelijkbaar was met Duitse eenwording, terwijl Haverfield werd beïnvloed door het imperialisme van Groot-Brittannië.⁶ Door deze omstandigheden vertegenwoordigde het concept Romanisering visies die niet langer verenigbaar waren met het postkoloniale gedachtegoed; aangezien Romanisering ook het streven naar een

---

¹ U. Rothe., 'The Encyclopedia of Ancient History: Romanization' (gepubliceerd op 26-10-2012) <http://onlinelibrary.wiley.com.proxy.library.uu.nl/doi/10.1002/9781444338386.wbeah18115/pdf> (geraadpleegd op 9-3-2017).

² Rothe, 'Romanization' <http://onlinelibrary.wiley.com.proxy.library.uu.nl/doi/10.1002/9781444338386.wbeah18115/pdf> (geraadpleegd op 9-3-2017).

³ D.J. Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire* (Princeton University Press 2013) 38.

⁴ O.a. Martin Millett en Greg Woolf waren volgens Mattingly belangrijk in deze ontwikkeling. Zie: Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity*, 206.

⁵ Ibidem, 38.

⁶ Rothe, 'Romanization' <http://onlinelibrary.wiley.com.proxy.library.uu.nl/doi/10.1002/9781444338386.wbeah18115/pdf> (geraadpleegd op 9-3-2017).

superieure cultuur behelsde, impliceerde men in feite dat er een lineaire ontwikkeling van barbaars naar geciviliseerd plaatsvond.

De sterke tegenstelling tussen enerzijds de barbaarse inheemse bevolking en anderzijds de geciviliseerde Romeinen wordt door veel historici bekritiseerd. Zo noemt de Britse archeoloog Richard Hingley deze aanname ‘crude and too concrete’.⁷ Er bestaat namelijk niet zoiets als één barbaarse of één uniforme Romeinse identiteit. En het is ook niet aannemelijk dat de barbaren zich de superieure Romeinse cultuur meteen eigen maakten. Daarnaast veronderstelt deze denkwijze dat het culturele contact een kant op werkte, terwijl inmiddels is gebleken dat alle actoren in het Romaniseringsproces beïnvloed werden door de Romeinse overheersing.⁸ Kortom zowel het ideologische karakter als de invulling van het concept Romanisering stuit op weerstand in de academische wereld.

Volgens Andrew Wallace-Hadrill heeft de kritiek op het concept Romanisering geresulteerd in de opening van een ‘Pandora’s Box’.⁹ Verschillende historici hebben meermaals beargumenteerd dat men beter afscheid kan nemen van de term Romanisering.¹⁰ Hierdoor wordt het wetenschappelijk debat gedomineerd door een discussie over de houdbaarheid van de term en de zoektocht naar een alternatief. Zo stelt men dat het woord Romanisering eigenlijk een moderne uitvinding is, aangezien de Romeinen het woord niet kenden en enkel schreven over de verhouding barbaars – geciviliseerd en de verspreiding van het Latijn.¹¹ Hingley trek het nog iets verder. Hij ziet het hele concept Romanisering als een cultureel construct dat ongeveer om de tien jaar opnieuw aangepast moet worden en bekritiseert daarom alle nieuwe benamingen van het fenomeen.¹² Ondanks dat de meeste academici wel open staan voor een nieuwe term, die de lading van de nieuwe perceptie van het begrip Romanisering dekt, is deze er nog niet gekomen.¹³ Bij gebrek aan iets beters wordt de term Romanisering daardoor nog steeds gebruikt, zij het met een iets andere invulling.

---

⁷ R. Hingley, *Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire* (New York 2005) 14.

⁸ A. Wallace-Hadrill, *Rome’s Cultural Revolution* (Cambridge University Press 2008) 10.

⁹ Wallace-Hadrill, *Cultural Revolution*, 10.

¹⁰ Onder andere Hingley en Mattingly, voor een overzicht zie: Wallace-Hadrill, *Cultural Revolution* 10-14.

¹¹ Rothe, ‘Romanization’

<http://onlinelibrary.wiley.com.proxy.library.uu.nl/doi/10.1002/9781444338386.wbeah18115/pdf> (geraadpleegd op 9-3-2017).

¹² Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 15.

¹³ Wallace-Hadrill, *Cultural Revolution*, 11.

De postkoloniale theorie is een van de fundamenteën, waarop de nieuwe definitie van het concept Romanisering gebouwd is.¹⁴ Binnen het postkolonialisme bestudeert men culturele veranderingen die voortkomen uit het kolonialisme.¹⁵ Deze veranderingen worden voornamelijk onderzocht vanuit het perspectief van de ‘gewone’ bevolking, waardoor de relatie tussen de koloniserende partij en de gekoloniseerde massa op een andere manier belicht wordt.¹⁶ Onder invloed van deze theorie ziet men af van een volledige top-down visie; er is een tendens zichtbaar waarbij de inheemse bevolking ook agency toebedeeld krijgt.¹⁷ De Romanisering werd namelijk niet alleen van boven af, door de Romeinen, bewerkstelligd, maar kon ook door de inheemse bevolking bevorderd worden.

Het begrip Romanisering wordt nu gebruikt om het proces, waarbij er culturele verandering optreden als gevolg van de incorporatie in het Romeinse rijk, te beschrijven.¹⁸ In deze opvatting fungeerde het Romeinse Rijk als een netwerk waarbinnen verschillende culturen met elkaar in contact kwamen, waardoor er diverse provinciale culturen ontstonden.¹⁹ Er was geen sprake van een directe adoptie van één dominante Romeinse cultuur. Aangezien het Romeinse rijk veel regionale culturen huisvestte, was de Romeinse identiteit in werkelijkheid hybride en cultureel divers.²⁰ Daarnaast zijn inmiddels de concepten barbaars en Romeins enigszins genuanceerd, waardoor men de Romeinse identiteit niet langer ziet als een vast en statisch gegeven.

Ondanks deze nieuwe opvattingen, is er volgens David Mattingly in de praktijk nog weinig veranderd. Vooral het onderzoek naar de grenzen van het Romeinse Rijk blijft achter, ‘men verzamelt een stapel gegevens en details van Romeinse vondsten, die verder weinig toevoegen aan het intellectuele debat.’²¹ Een nieuwe tendens binnen de Frontier Studies moet daarom een impuls geven aan het dynamische onderzoek naar de complexe interactie in de grensgebieden. Deze recente onderzoeken zijn vaak op basis van postkoloniale theorieën, waardoor de focus van de elite afgaat en men zich toespitst op de normale inheemse bevolking. Deze benadering stelt men in staat om een beter

---

¹⁴ C. Gosden, *Archaeology and Colonialism. Cultural Contact from 5000 BC to the Present* (Cambridge University Press 2004) 105.

¹⁵ Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity*, 27.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Agency, oftewel zelfstandig handelend vanuit eigen inzicht. Zie: Ibidem, 22.

¹⁸ Gosden, *Archaeology and Colonialism*, 105.

¹⁹ Ibidem, 106.

²⁰ Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity*, 34.

²¹ Ibidem, 20.

beeld te krijgen van het Romaniseringsproces, aangezien de Romanisering op deze wijze in haar totaliteit kan worden onderzocht.²²

Aangezien het onderzoek naar de Romanisering in Nederland op dit vlak ook achterblijft, heb ik besloten om mijn scriptie te schrijven over de Romanisering in het leefgebied van de Bataven: *civitas Batavorum*. In deze scriptie wordt een poging gedaan om het Romaniseringproces te analyseren aan de hand van de nieuw verkregen inzichten. Omdat er over dit gebied weinig literaire bronnen beschikbaar zijn, is het niet mogelijk om dit onderzoek volledig te baseren op postkoloniale theorie. Veel onderzoeken met een postkoloniaal kader leunen nog sterk op literaire bronnen, waardoor er een andere aanpak nodig is. In dit onderzoek maak ik daarom gebruik van het model van Chris Gosden. Zijn model heeft een sterke nadruk op de materiële cultuur, waardoor de Romanisering zowel top-down als bottom-up onderzocht kan worden.²³

Het model van Gosden behelst een typologie voor de karakterisering van wereldrijken.²⁴ In het model combineert hij inzichten vanuit de postkoloniale theorie en de *World Systems Literature*.²⁵ De postkoloniale invalshoek zorgt voor een gedegen bottom-up analyse, terwijl de aanpak van de *World Systems Literature* juist enorm breed en multidisciplinair is.²⁶ De *World Systems Literature* behelst namelijk de studie van wereldrijken op een veel grotere schaal, waardoor de relaties tussen de kern en de periferie van een rijk beter onderzocht kunnen worden.²⁷ Het model dat uit deze twee benadering is ontstaan, kan daarom gebruikt worden om zowel bottom-up processen als top-down processen aan te duiden. Daarnaast zijn beide vakgebieden gericht op de koloniale wereldgeschiedenis en dragen ze bij aan de kennis over kolonialisme door het maken van vergelijkende analyses. Het model is daardoor geschikt voor de karakterisering van wereldrijken en stelt mij in staat om op basis van de materiële cultuur het Romaniseringsproces grondig te analyseren.

In het model heeft Gosden het Romeinse Rijk is gerangschikt in de middle ground.²⁸ Romanisering was volgens dit model een proces dat van twee kanten werd bewerkstelligd, waardoor zowel de Romeinen als de inheemse bevolking in dit

---

²² Ibidem, 30.

²³ Gosden, *Archaeology and Colonialism*, 8.

²⁴ Ibidem, 25.

²⁵ Ibidem, 8.

²⁶ Ibidem, 13.

²⁷ Ibidem, 7.

²⁸ Voor aanvullende informatie, zie model: A Typology of forms of colonialism, Appendix I.

kolonisatieproces een aandeel hebben gehad. Volgens Mattingly is deze conclusie in overeenstemming met de consensus in het academisch debat, aangezien men er nu vanuit gaat dat lokale elites hebben bijgedragen aan de vorming van een hybride Romeinse identiteit.²⁹ Toch is er één probleem: de categorisering van Gosden berust enkel op een casestudy van de Brits-Romeinse geschiedenis. Mattingly suggereert dat het Romeinse kolonialisme bestaat uit verschillende stadia met elk hun eigen ontwikkelingen, waardoor het goed mogelijk is dat sommige periodes tot een andere categorie behoren.³⁰ Daarnaast acht ik het mogelijk dat de categorisering ook geografisch bepaald kan worden. Niet alle delen van het Rijk waren hetzelfde en niet overal was er evenveel contact met de Romeinen; daarom denk ik dat het zinvol is om een aparte analyse te maken van een Nederlandse casus.

De Romanisering in het leefgebied van de Bataven ga ik onderzoeken aan de hand van de volgende vraag: *In hoeverre is de Romanisering in de civitas Batavorum, op basis van de archeologische vondsten, te identificeren als een praktijkvoorbeeld van de middle ground?* De *civitas Batavorum* was een departement van de Romeinse provincie *Germania Inferior*.³¹ Het gebied, dat tegenwoordig een groot deel van het Midden-Nederlandse rivierengebied beslaat, werd bewoond door de Bataven. Ik heb voor deze geografische afbakening gekozen, omdat er hier sprake is van een unieke situatie; de overgangsfase tussen de Late IJzertijd en de Romeinse tijd wordt hier gekarakteriseerd door grote veranderingen in de bevolkingssamenstelling.³² In deze fase raakte het Midden-Nederlandse rivierengebied ontvolkt en kwamen de Bataven zich hier vestigen. In het eerste hoofdstuk zal ik verder in gaan op deze gebeurtenissen, door antwoord te geven op de vraag: *Wat waren de implicaties van de Romanisering in het leefgebied van de Bataven?* In dit hoofdstuk wordt duidelijk hoe de situatie in het Midden-Nederlandse rivierengebied aan het begin van de Romeinse tijd is geweest en hoe de eerste contacten met de Romeinen verliepen. Vervolgens zal ik het model van Gosden uitgebreid bespreken, zodat het model als basis kan dienen voor de analyse in hoofdstuk 2 en 3.

---

²⁹ Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity*, 34.

³⁰ *Ibidem*, 37.

³¹ W.A. van Es, 'De Romeinse Vrede, in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red), *Romeinen, Friezen, Franken in het Hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. – 900 n.C.* (Amersfoort 1994) 48-63, aldaar 50.

³² N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire*. Amsterdam Archaeological Studies 10 (Amsterdam University Press 2004) 9.

In deze hoofdstukken voer ik een vergelijkende analyse uit met behulp van literaire bronnen en archeologisch materiaal afkomstig uit het leefgebied van de Bataven. In hoofdstuk 2 wordt antwoord gegeven op de vraag: *Welke top-down processen zijn er terug te vinden in de militaire en religieuze context?* Om vervolgens in hoofdstuk 3 antwoord te geven op de daarop aansluitende vraag: *Welke bottom-up processen zijn er terug te vinden in de militaire en religieuze context?* Deze processen onderzoek ik over een periode van ruwweg twee eeuwen, aangezien zowel de vroegste fase van het culturele contact als de later latere fases van belang zijn voor een onderzoek naar de Romanisering in het gebied. Grofweg stammen de bronnen dus uit de periode van Caesars veroveringen tot aan de heerschappij van Keizer Hadrianus, 54 v.Chr. – 138 n.Chr.

Tenslotte zal ik in hoofdstuk 4 door middel van een kritische interpretatie de resultaten van de analyse bespreken, om te kunnen achterhalen of de Romanisering in het leefgebied van de Bataven tot de middle ground behoorde. Daarna kijk ik naar de consequenties van de uitkomst van mijn onderzoek. Om vervolgens te kunnen concluderen of dit soort benaderingen helpen om tot een beter inzicht te komen; van hoe de Romanisering in de praktijk in zijn werk ging.

Hoofdstuk 1: De Romeinen in het Midden-Nederlandse rivierengebied

In dit eerste hoofdstuk bespreek ik kort de voorgeschiedenis de Romeinen in Nederland.³³ Hierbij focus ik mij voornamelijk op hoe het eerste contact met de Romeinen verliep, toen Gaius Julius Caesar rond 55 v.Chr. de Lage Landen binnenmarcheerde.³⁴ Vervolgens bespreek ik de komst van de Bataven in het Midden-Nederlandse rivierengebied en zal ik het model van Gosden verder toelichten.

Julius Caesar was ten tijde van de verovering van Zuid-Nederland, het gebied dat later een onderdeel van de provincie Germania Inferior zou worden, al een succesvol veldheer. Voorafgaand aan zijn komst had hij in Gallië al veel successen geboekt, verder oprukken naar het noorden was daardoor een logische vervolgstap. Deze operatie liep echter niet zoals gepland. In 58 v.Chr. brak de oorlog in Gallië uit; een gebeurtenis die uiteindelijk ook effect had op de volkeren in Zuid-Nederland. Na de slag op de

---

³³ Ik gebruik hier toch het woord 'Nederland', ondanks dat Nederland in de Romeinse periode geen herkenbaar gebied was. In deze context heeft het woord slechts een verduidelijkende functie.

³⁴ J. Lendering en A. Bosman, *De rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen* (Amsterdam 2010) 6.

Atuatuci waren in 53 v.Chr., de Menapiërs en de Nerviërs, Caesars eerste slachtoffers.³⁵ Intussen hadden enkele Overrijnse volksstammen, de Usipeten en de Tencteren, al kennis gemaakt met Caesar. Deze ontmoeting liep uit op een geweldsexplosie, waardoor deze stammen zich voorlopig wel gedeisd hielden.³⁶ Caesar kon zich toen volledig richten op de Eburonen, een volk die het gebied tussen de Maas en Rijn bewoonde. In de periode tussen 54 en 55 v.Chr. ging het er gruwelijk aantoe. In *Commentarii De Bello Gallico* beschrijft Caesar hoe hij andere Germaanse stammen, waaronder waarschijnlijk de Ubii, heeft ingezet om de Eburonen compleet van de kaart te vegen.³⁷

De verdwijning van de Eburonen wordt gezien als een van de eerste effecten van het Romeinse imperiale beleid. Deze gebeurtenis had voornamelijk grote gevolgen voor de bevolkingssamenstelling van het Midden-Nederlandse rivierengebied; het lege land van de Eburonen werd het toneel van een complex proces. Roymans beargumenteert dat dit proces uiteindelijk heeft geleid tot ontstaan van een nieuwe ‘tribal map’.³⁸ Na de slag op de Eburonen kwamen er migratiestromen op gang, waardoor nieuwe volkeren zich destijds in het gebied gevestigd hebben. Tacitus beschrijft dat deze nieuwe bevolking voornamelijk bestond uit een afsplitsing van de Germaanse Chatten.³⁹ Uit archeologisch onderzoek is echter gebleken dat Tacitus eraan zat: de nieuwe volksstam, de Batavi, had een multi-etnische achtergrond.⁴⁰ En omdat er sprake is van een continuïteit in het nederzettingsspatroon en de materiële cultuur, denkt men dat de Bataven een samensmelting waren van enkele Overrijnse bewoners en achtergebleven Eburonen.⁴¹

Later ontwikkelden de Bataven zich tot een volksstam die, voor Germaanse begrippen, veel aanzien had bij de Romeinen. De Bataven dienden in het Romeinse leger, ze werden opgenomen in het Romeinse militaire systeem en raakten zo verspreid over het rijk.⁴² Deze laatste factor heeft bijgedragen aan de veranderde bevolkingssamenstelling van het Midden-Nederlandse rivierengebied, en wordt door Roymans de ‘cultivating phenomenon of ethnic soldiers’ genoemd.⁴³ De ‘ethnic soldiers’ vormden een etnische eenheid die als hulpstroepen werden ingezet in de

---

³⁵ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 44.

³⁶ *Ibidem*, 37.

³⁷ *Caes. Gal.* 6.32 (vertaling: H.J. Edwards) Nederlandse vertaling: M. de Boer.

³⁸ Roymans, *The Batavians*, 43.

³⁹ Zie: Tac. *Ger.* 29 (vertaling: J. Lendering). In: Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 54.

⁴⁰ Roymans, *The Batavians*, 55.

⁴¹ *Ibidem*, 55.

⁴² W.A. van Es, ‘Het begin van de Romeinse tijd’, in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red), *Romeinen, Friezen, Franken in het Hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. – 900 n.C.* (Amersfoort 1994) 36-47, aldaar 40.

⁴³ Roymans, *The Batavians*, 4.

grensgebieden van het Romeinse Rijk.⁴⁴ De hulptroepen in het Rijngebied hadden dezelfde taak als de Bataven en de Cananefaten, een stam die ten westen van de Bataven woonden, elders. Hierdoor is het aannemelijk dat de hulptroepen in Zuid-Nederland ook geen echte Romeinen waren. In het volgende hoofdstuk zullen de implicaties van deze hulptroepen verder aanbod komen. Voor nu voldoet het om te concluderen dat de plaatsing van de hulptroepen heeft geleid tot een complexe bevolkingssamenstelling in het grensgebied. Deze complexe bevolkingssamenstelling had een relatief grote invloed op het Romaniseringproces, aangezien er meerdere actoren te identificeren zijn die elk een eigen bijdrage hebben geleverd aan het proces.⁴⁵

Het model van Gosden

De Lage Landen, oftewel het gebied dat in de Romeinse tijd Germania Inferior werd genoemd, wordt tegenwoordig gezien als een van de minst geromaniseerde gebieden van het Romeinse Rijk.⁴⁶ Het Midden-Nederlandse rivierengebied lag praktisch aan de uiterste noordelijke rand van het Rijk en dit is volgens enkele historici een reden voor de geringe Romanisering van dit gebied.⁴⁷ Er zijn weinig antieke bronnen waarin Germania Inferior genoemd wordt en de meeste Romeinse resten bevinden zich een stuk onder het maaiveld. Desalniettemin, zijn er toch aardig wat Romeinse opgravingen gedaan die doen vermoeden dat Romeinse cultuur toch voet aan de grond heeft gekregen in het leefgebied van de Bataven.⁴⁸

Om op een efficiënte manier onderzoek te doen naar de mate waarin en waarop het gebied in de Romeins invloedssfeer terecht kwam, maak ik gebruik van het model van Chris Gosden. Gosden maakt in zijn boek, *Archaeology and Colonialism. Cultural Contact from 5000 BC to the Present*, een belangrijk onderscheid tussen een kolonie en het kolonialisme. Hij beargumenteert dat er kolonialisme kan bestaan zonder dat er sprake er is van een “echte” kolonie, waardoor een groot aantal oude wereldrijken gecategoriseerd kunnen worden in een sequentie van kolonialisme.⁴⁹ Dit standpunt heeft Gosden gebruikt om een model te maken, waarin hij op basis van koloniale kenmerken een groot scala aan wereldrijken heeft gerangschikt. Het model bespreekt ook de

---

⁴⁴ Ibidem, 4.

⁴⁵ Ibidem, 55.

⁴⁶ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 95.

⁴⁷ Ibidem, 99.

⁴⁸ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 171.

⁴⁹ Gosden, *Archaeology and Colonialism*, 3.

koloniale situatie van het Romeinse Rijk, waardoor het als een theoretisch fundament kan dienen voor het onderzoek naar de Romanisering in het leefgebied van de Bataven.⁵⁰

In het model van Gosden wordt onderscheid gemaakt tussen drie soorten kolonialisme ‘colonialism within a shared cultural milieu’, de ‘middle ground’ en ‘*terra nullius*’. Deze categorieën belichamen de variaties in de relatie tussen de koloniserende partij en de gekoloniseerde bevolking. Daarnaast benadrukken ze de verschillende manifestaties van macht. Dit zijn specifieke kenmerken die bepalend zijn voor de identificatie van wereldrijken. De identificatie van wereldrijken is voornamelijk gebaseerd op veranderingen in de materiële cultuur. Omdat, volgens Gosden de materiële cultuur het belangrijkste aspect is zijn definitie van kolonialisme.⁵¹ Het koloniseringproces heeft namelijk vaak ingrijpende gevolgen voor de gebruiken en normen en waarden van de kolonisator en de inheemse bevolking. Na de culturele ontmoeting, van de meestal erg verschillende partijen, is er een verandering in de normen en waarden van beide partijen te constateren. Deze verandering openbaart zich in de vorm van nieuwe gewoontes op zowel materieel als sociaal niveau.⁵² De veranderingen op materieel niveau zijn het best bewaard gebleven en juist deze verandering staat volgens Gosden aan de basis van lokale strategieën, waardoor variaties in koloniale situaties makkelijker onderzocht kunnen worden.⁵³

Uitgaande van dit gedachtegoed is het Romeinse Rijk gecategoriseerd in de middle ground. In de middle ground is de relatie tussen de inheemse bevolking en de kolonisator min of meer gelijk, waardoor beide partijen evenveel agency hebben en er in het gebied op den duur een ‘nieuwe levensstijl’ ontstaat.⁵⁴ Dit betekent dat zowel top-down als bottom-up effecten hebben geresulteerd in de vorming van een nieuwe hybride identiteit. In deze casus veronderstelt de categorisering dat; de verspreiding van de Romeinse cultuur, de incorporatie in het Romeinse Rijk, en de participatie van de inheemse bevolking hebben bijgedragen aan de Romanisering van het Midden-Nederlandse rivierengebied. Vervolgens zou de Romanisering in de praktijk hebben geleid tot ontstaan van een hybride cultuur, waarin zowel invloeden van de inheemse als de Romeinse cultuur vertegenwoordigd zijn. Om te kunnen concluderen of deze

---

⁵⁰ Ibidem, 24.

⁵¹ Ibidem, 5.

⁵² Ibidem, 25.

⁵³ Ibidem, 24.

⁵⁴ Ibidem, 82.

categorisering van toepassing is op de Bataafse casus, worden in de volgende twee hoofdstukken de top-down en bottom-up processen onderzocht, zodat er uiteindelijk een beeld ontstaat van hoe het culturele contact tussen de inheemse bevolking en de Romeinen in de praktijk vorm kreeg.

Hoofdstuk 2: De top-down processen

In dit hoofdstuk worden de top-down processen in de militaire en religieuze context geanalyseerd. Top-down processen zijn maatregelen of procedures die door de Romeinen werden ingesteld. Volgens de oude definitie van het concept Romanisering zijn deze invloeden verantwoordelijk voor de verspreiding van de Romeinse cultuur. Een volledige top-down visie veronderstelt dat de inheemse onderdanen de Romeinse identiteit aannamen ten koste van hun eigen etniciteit en bijbehorende levensstijl.⁵⁵ Een verandering in de materiële cultuur zou het gevolg zijn van dit proces en daardoor zagen de historici uit de vorige eeuw, de Romeinse resten als een automatische reactie van het Romeinse imperialisme.⁵⁶ Op basis van deze visie zal ik enkele Romeinse resten afkomstig uit Midden-Nederlandse rivierengebied analyseren. Hierbij focus ik mij voornamelijk op de bronnen met een militaire en religieuze context, omdat deze aspecten het beste vertegenwoordigd zijn in de materiële cultuur.⁵⁷ Ik zal echter eerst aandacht besteden aan de Bataafse alliantie, aangezien dit verbond mijns inziens de fundatie is van alle top-down processen.

De Bataafse alliantie

De Bataven hadden een bijzondere relatie met de Romeinen. Tacitus beschrijft in zijn werk *Germania* hoe de Bataven een onderdeel zijn geworden van het Romeinse Rijk: de Bataven zouden, onder andere op basis van hun afkomst, een bevoorrechte positie hebben gehad. ‘Zij hebben nog steeds de eer en onderscheiding van een oud bondgenootschap, want ze worden niet vernederd met de plicht schatting te betalen. Geen tollenaar perst ze uit.’⁵⁸ Volgens Tacitus hoefden de Bataven geen belastingen of andere gelden te betalen, omdat zij gereserveerd waren voor de strijd. Of de Bataven

---

⁵⁵ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 16.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Roymans, *The Batavians*, 5.

⁵⁸ Tac. *Ger.* 29 (vertaling: J. Lendering).

daadwerkelijk geen belastingen hoefden te betalen is natuurlijk niet te controleren. Daarentegen is het wel aantoonbaar dat de Bataven in grote getalen werden in gezet in het Romeinse leger.⁵⁹ De Germaanse volkeren uit Zuid-Nederland stonden namelijk bekend om hun uitstekende militaire kwaliteiten, daarom deden zij vaak dienst als gardesoldaten of als ruiters van de keizerlijke lijfwacht.⁶⁰ Enkele grafstenen van Bataafse militairen in het buitenland zijn hier de stille getuigen van.⁶¹

Volgens Roymans was de alliantie tussen de Bataven en de Romeinen al van kracht ten tijde van de Julisch-Claudische dynastie.⁶² Deze vroege verbinding getuigt van een relatief sterke Romeinse invloed in de eerste fase van het culturele contact. Het top-down effect is in dit geval zichtbaar in de verbinding die Rome aangaat met de inheemse stammen. Sommigen trekken het nog iets verder. Willems beweerde bijvoorbeeld dat het bovenstaande proces niet spontaan was. De Romeinen zouden de immigratie van de Bataven hebben gestimuleerd als onderdeel van hun grensbeleid.⁶³

Deze vroege inmenging in de samenleving van het Midden-Nederlandse rivierengebied heeft grote gevolgen gehad voor het verdere contact met de Romeinen. Het lijkt alsof de alliantie het begin vormt van een grote Romaniseringsgolf. De Bataafse alliantie zorgde voor intensieve contacten tussen de Romeinen en de Bataafse bevolking. De Bataven werden overal in het Rijk ingezet voor militaire doeleinden, en tegelijkertijd was de Bataafse gemeenschap aan het thuisfront een belangrijke bondgenoot voor de Romeinen.⁶⁴ In die zin was de alliantie voor beide partijen zeer vruchtbaar. Het culturele contact tussen de inheemse bewoners van het gebied en de Romeinen werd echter nog intensiever door de aanleg van een definitieve grens. Enkele decennia na de, voor Rome desastreus verlopen, Varusslag in 9. n.Chr. maakte Claudius van de Rijn een permanente rijksgrens: de *limes*. Verdere expansie boven deze grens werd opgegeven omdat de Overrijnse stammen niet onder controle te houden waren.⁶⁵

De invloed van Romeinen werd zichtbaar door de groeiende aanwezigheid van militairen in het Rijngebied. Langs de *limes* legden de Romeinen grenswegen met

---

⁵⁹ Van Es, 'Het begin', 40.

⁶⁰ W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Haarlem 1972) 254.

⁶¹ O.a. Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 173: Zij bespreken het grafschrift van een Bataaf die gediend heeft aan de Donau.

⁶² Roymans, *The Batavians*, 55.

⁶³ W. J. H. Willems, 'Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area II', in: W.A. van Es en J.F. van Regteren Altena (red.), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 34* (Amersfoort 1984) 39-332, aldaar 206-207.

⁶⁴ Roymans, *The Batavians*, 58.

⁶⁵ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 106.

palissades en wachttorens aan, deze torens werden bemand door de hulptroepen. En verder in het achterland werden er *castella* voor de legioenen gebouwd, waardoor het landschap een militair karakter kreeg.⁶⁶ Naast het feit dat er sindsdien Romeinen in Nederland gestationeerd waren, bezaten ook steeds meer Bataven het Romeins burgerschap. Na de legerhervormingen van Claudius werden de ethnic soldiers namelijk geëerd als zij uit dienst traden.⁶⁷ De veteranen werden beloond met een militair diploma en het Romeins burgerschap, daardoor ontstond er voor velen de mogelijkheid om zowel een Bataafse als Romeinse identiteit aan te nemen.⁶⁸

In theorie zou je deze veteranen dus al Romeinen kunnen noemen, waardoor het aannemelijk is dat de Bataafse alliantie en de militarisering van het Rijngebied een groeiende gemeenschap nieuwe Romeinse burgers tot gevolg heeft gehad. In de praktijk zijn er echter twijfels. Roymans beargumenteert juist dat de ‘cultivating phenomenon of ethnic soldiers’ ervoor zorgde dat de Bataven in hun etnische eenheid bij elkaar bleven, waardoor de zij hun eigen etnische identiteit bleven benadrukken.⁶⁹ Het is dus ook goed mogelijk dat Romeinse burgerschap in eerste instantie, voor de Bataven in de praktijk weinig tot geen betekenis had.

De militaire context

In de materiële cultuur vinden we de bovenstaande gebeurtenissen op verschillende manieren terug. Zo zijn er in het Midden-Nederlandse rivierengebied militaire diploma's en grafstenen van veteranen en soldaten uit verschillende windstreken van het Romeinse Rijk gevonden. Een voorbeeld hiervan is de grafsteen van een militair afkomstig uit Genua. In Herwen is bij baggerwerkzaamheden, op de splitsing van de Maas en Waal, een fragment van een grafsteen uit de Romeinse tijd aangetroffen.⁷⁰ Op het fragment staat de volgende tekst:

M(arcus) Manlius / M(arci) f(ilius) Galer(ia tribu) Genua (domo) / mile(s) legi (onis) I > [centuriae] Rusonis / anno(rum) XXXV stip(endiorum) XVI / Carvio ad molem / sepultus est. Ex test (amento)/heredes duo f(aciendum) c(uraverunt)⁷¹

---

⁶⁶ J.K. Haalebos, ‘Van Nijmegen naar Utrecht. De limes in Nederland’, *Jaarboek Oud-Utrecht 1997* (1997) 35-66, aldaar 38.

⁶⁷ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 141.

⁶⁸ Roymans, *The Batavians*, 62.

⁶⁹ *Ibidem*, 255.

⁷⁰ Van Es, *De Romeinen*, 104.

⁷¹ *Ibidem*.

Marcus Manlius, zoon van Marcus, uit de tribus Galeria, afkomstig uit Genua, soldaat van legio I, (ingedeeld) bij de centuria (onder commando) van Ruso, is op 35-jarige leeftijd, na 16 dienstjaren, bij de dam te Carvium begraven. Overeenkomstig zijn testament hebben zijn twee erfgenamen (deze steen) laten maken.⁷²

In de vertaling van W.A. van Es is te lezen dat Marcus Manlius afkomstig was uit Genua. Hij was een soldaat van legio I en werd begraven bij de dam te *Carvium*.⁷³ De vondst van deze grafsteen doet vermoeden dat er in de omgeving van Herwen waarschijnlijk een *castellum* heeft gestaan. Daarnaast wordt de verwijzing *Carvio ad molem*, oftewel bij de dam, gezien als de identificatie van de Drususdam.⁷⁴ Voor dit onderzoek heeft de tekst nog een implicatie, deze grafsteen is een bewijs van de Romeinse militaire aanwezigheid in het Rijngebied.

De Romeinse legioenen bestonden uit ongeveer 5000 soldaten, het is daarom aannemelijk dat de komst van de castella van invloed was op de omgeving.⁷⁵ Al deze soldaten moesten van voedsel worden voorzien en in de loop der tijd ontstonden er *vici*, kampdorpen, in de buurt van de castella.⁷⁶ De inheemse bevolking kon zo profiteren van de enorme vraag naar levensmiddelen en de groeiende werkgelegenheid.⁷⁷ De militaire aanwezigheid bracht daardoor op economisch en cultureel niveau vele veranderingen met zich mee.⁷⁸ Volgens van Es werden door deze ontwikkelingen de maatschappelijke verhoudingen in het gebied steeds complexer.⁷⁹

Het is echter de vraag de komst van de castella daadwerkelijk de Romanisering bevorderd hebben, aangezien de meeste soldaten nog niet over het Romeinse burgerschap beschikten. De soldaten uit de legioenen werden gerekruteerd uit een groep mannen die wel het Romeinse burgerschap bezaten, terwijl de hulptroepen bestonden uit ‘randvolkeren’.⁸⁰ Er waren echter veel meer hulptroepen dan legioenen in het gebied gelegerd, waardoor het percentage “echte Romeinen”, soldaten die het Romeins

---

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Haalebos, ‘Van Nijmegen naar Utrecht’, 42.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Van Es, ‘Het begin’, 40.

⁷⁸ Haalebos, ‘Van Nijmegen naar Utrecht’, 42.

⁷⁹ Van Es, ‘Het begin’, 40.

⁸⁰ N. Roymans en T. Derks, *Villa Landscapes in the Roman North. Economy, Culture and Lifestyles*. Amsterdam Archaeological Studies 17 (Amsterdam University Press 2011) 140.

burgerschap bezaten, zeer klein was. Daarnaast waren er ook Bataven in deze hulptroepen gelegerd, waardoor deze militaire aanwezigheid niet persé een directe verspreiding van de Romeinse cultuur tot gevolg had.

De rekrutering van hulptroepen had echter wel een effect op het thuisfront, in het geval van de Bataven zal waarschijnlijk elke familie wel een of twee soldaten hebben geleverd voor het leger.⁸¹ De inheemse samenleving werd op deze manier betrokken in het Romeinse militaire systeem. Bij thuiskomst, na een eervol ontslag uit het leger, ontvingen de soldaten een militair diploma en het Romeins burgerschap.⁸² In theorie zou dat betekenen dat veel Bataven in aanraking zijn geweest met de Romeinse cultuur en dat zij zich vanwege hun Romeinse burgerschap zich als Romein konden profileren, waardoor de Romeinse cultuur en levensstijl verspreid werd onder de inheemse bevolking. Er zijn echter twee kanttekeningen. Volgens van Es werden de meeste hulptroepen uit Germania Inferior niet in de kern van het Rijk gestationeerd maar juist in andere grensgebieden, zoals Engeland of het Donaugebied.⁸³

Het bewijs voor deze stelling is onder andere gevonden in Poeldijk. Hier is een militair diploma gevonden, waarop te lezen is dat de zoon van Amandus, een Cananefaat, heeft gediend bij de ala I Noricorum gelegerd in Dormagen bij Keulen.⁸⁴ Het diploma wordt gedateerd op 165 of 166 n.Chr., hieruit kunnen we concluderen dat zelfs in de latere fases van het culturele contact, de hulptroepen niet in de kern van het Rijk gestationeerd werden.⁸⁵ Deze Cananefaat kwam dus niet verder dan Keulen. De Cananefaten, de bewoners van het westelijke-Rijngebied, dienden net als de Bataven in het Romeinse leger en hadden waarschijnlijk een soortgelijke status.⁸⁶ Deze vondst is dus ook kenmerkend voor de Bataafse soldaten, waardoor zij waarschijnlijk ook niet in aanraking kwamen met de Italische Romeinse cultuur. Het is echter wel zo dat de invloed van de terugkomers moeilijk te achterhalen is, alleen al omdat de bronnen een zeer selectief beeld laten zien.

Desalniettemin gaat men ervan uit dat de hulptroepen in het begin van de Romeinse tijd niet hebben gefunctioneerd als een cultuurdrager, aangezien de hulptroepen eigenlijk een subcultuur vertegenwoordigden.⁸⁷ Hingley stelt dat de

---

⁸¹ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 97.

⁸² Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 141.

⁸³ Van Es, *De Romeinen*, 253.

⁸⁴ Ibidem, 254.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 134.

⁸⁷ Van Es, *De Romeinen*, 254.

soldaten in het leger een aparte levensstijl aangemeten kregen: ze hadden een dagbesteding gevuld met enkele militaire en religieuze taken, die in het teken stonden van het in dienst zijn in het Romeinse leger.⁸⁸ De soldaten zouden daardoor in plaats van een overkoepelende Romeinse ideologie, eerder eigenschappen zoals discipline, kameraadschap en routine overnemen.⁸⁹ Ondanks dat het bronnenmateriaal schaars is, is er een indicatie voor slechts een geringe Romanisering als gevolg van de incorporatie in het Romeinse militaire systeem.

De religieuze context

In het leefgebied van de Bataven zijn tot op heden drie grote religieuze cultlocaties geïdentificeerd: deze zijn te vinden in Kessel, Elst en Empel. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat deze structuren waarschijnlijk gebouwd zijn op de resten van oudere cultusplaatsen uit de late-IJzertijd, dat betekent dat er sprake van een zekere continuïteit in het gebruik van deze locaties.⁹⁰ Op een gegeven moment zijn de openlucht cultusplaatsen vervangen door stenen structuren. Deze nieuwe Gallo-Romeinse tempels waren gebouwd naar het Romeinse voorbeeld, waardoor het aannemelijk is dat ook op religieus gebied de Romanisering haar intrede deed.

Volgens Roymans is er iets opvallends te ontdekken aan de datering van de stenen structuren in Kessel en Elst. Beide tempels worden gedateerd op ongeveer 100 n.Chr., in deze periode kreeg de *civitas Batavorum* van Traianus de status van een *municipium*.⁹¹ Roymans ziet de monumentalisering van deze publieke heiligdommen daarom als een reactie op het besluit van Traianus.⁹² Dat wil zeggen dat het ontstaan van de bestuurlijke organisatie van de Bataven, een initiatief van de Romeinen, heeft gezorgd voor een intensivering van de Romeinse religie. In die zin kan de toezegging van Traianus gezien worden als een top-down effect dat van invloed is geweest op de religie in de *civitas Batavorum*.

Ook zijn er aanwijzingen dat in deze periode de inheemse religie steeds meer verweven raakte met de Romeinse religie. Een voorbeeld hiervan is gevonden in St.-Michielsgestel - Ruimel. Dit is een altaar gewijd aan Hercules Magusanus met de volgende inscriptie:

---

⁸⁸ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 94.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Roymans, *The Batavians*, 12.

⁹¹ Ibidem, 144.

⁹² Ibidem.

(M)agusa/no Hercul(i)/sacru(m) Flaus/Vihirmatis fil(ius)/(s)ummus
magistra(tus)/(c)ivitat(is) Batavor(um)/v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁹³

Aan Magusanus Hercules gewijd. Flavius, zoon van Vihirmas, opperste magistraat van de civitas Batavorum, heeft hiermee zijn gelofte gaarne en met reden ingelost.⁹⁴

Deze inscriptie heeft twee bijzondere elementen, waarvan het eerste opvallende element de vermelding van de god Magusanus Hercules is. Magusanus is een godheid die al in de late IJzertijd werd aanbeden. In de loop van de Romeinse tijd werd Magusanus Hercules de belangrijkste god van het Bataafse volk.⁹⁵ Daaruit blijkt dat de Bataven hun god Magusanus vergeleken met de Romeinse god Hercules, waardoor er syncretisme plaatsvond. Het altaar fungeert als een *terminus ante quem* voor dit fenomeen, waardoor men nu vast kan stellen dat rond de eerste helft van de 1^e eeuw n.Chr. de inheemse religie werd beïnvloed door de Romeinen.⁹⁶

Deze vorm van syncretisme kan ook gezien worden als een top-down proces, dat eigenlijk al in gang is gezet voordat er een monumentalisering van de cultlocaties plaatsvond. Menig historicus meent dat syncretisme vanuit de bevolking werd gestimuleerd, waardoor dit fenomeen vaak als een bottom-up proces wordt geïdentificeerd.⁹⁷ Een postkoloniaal perspectief biedt een alternatieve interpretatie. Volgens Webster is syncretisme het gevolg van de extreme blootstelling aan de Romeinse cultuur. Deze ‘exposure’ is op initiatief van de Romeinen, zij hebben immers deze gebieden aan hun Rijk toegevoegd, waardoor het syncretisme dit automatisch ook is.⁹⁸ In deze scriptie wordt dit laatste perspectief toegepast, aangezien het model van Gosden sterk geïnspireerd is op het postkolonialisme.

Het tweede opvallende element in de bovenstaande inscriptie is de vermelding van Flavius, als *summus magistratus* van de civitas Batavorum. De functie van *summus magistratus* oftewel de opperste magistraat, behoorde niet tot de standaard functies van het Romeinse civitas systeem.⁹⁹ De vermelding van *summus magistratus* wordt daarom

---

⁹³ CIL XIII 8771.

⁹⁴ Van Es, *De Romeinen*, 221.

⁹⁵ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 207.

⁹⁶ Roymans, *The Batavians*, 14.

⁹⁷ J. Webster en C. Gosden, ‘Necessary comparisons: A post-colonial approach to religious syncretism in the Roman provinces’, *World Archaeology* 28 (1997) 3, 324-338, aldaar 328.

⁹⁸ Webster en Gosden, ‘Necessary comparisons’, 332.

⁹⁹ Roymans, *The Batavians*, 64.

gezien als een Latinisering van een inheemse bestuursfunctie, in een periode waarin het Romeinse civitas systeem nog niet volledig ontwikkeld is.¹⁰⁰ Het altaar van Ruimel bevat dus niet alleen het bewijs voor syncretisme in de vroeg Romeinse tijd, maar geeft ook een indicatie voor een vroege verstedelijking van de civitas Batavorum, ongeveer vijftig jaar voordat Traianus de civitas uitroept tot municipium.

Conclusie

Uit de voorgaande analyse van de top-down invloeden is gebleken, dat er in de militaire context drie verschillende top-down processen te ontdekken zijn. Het eerste top-down proces werd in gang gezet door de Bataafse alliantie. Doordat de Bataven vanwege hun afkomst een bevoorrechte positie hadden, was er in de eerste fase van het culturele contact een sterke Romeinse invloed merkbaar. De volgende top-down invloeden zijn veroorzaakt door Claudius: hij maakte van de limes een permanente grens en zorgde voor een duidelijke militaire aanwezigheid in het Rijngebied.¹⁰¹ Daarnaast kan de uitreiking van het militair diploma en het Romeins burgerschap ook gezien worden als een top-down maatregel. De veteranen hadden daardoor de mogelijkheid om de Romeinse identiteit aan te nemen, waardoor impliciet een Romaniseringsproces in gang werd gezet. Het blijft echter de vraag of dit ook daadwerkelijk gebeurd is.

In de religieuze context zijn er maar twee top-down processen te identificeren. De bouw van de Gallo-Romeinse tempels in Kessel en Elst, als gevolg van de uitreiking van het municipium aan de civitas Batavorum.¹⁰² En het syncretisme van de goden Hercules en Magusanus. Dit syncretisme wordt door Webster en Gosden gezien als een ontwikkeling die werd geïnitieerd door de Romeinen.¹⁰³

Het is moeilijk om alle aanwezige top-down processen te reconstrueren, omdat er simpelweg weinig bronnenmateriaal is. Enige voorzichtigheid is daardoor geboden. De bronnen die we wel hebben, geven een indicatie voor een beperkte effectiviteit van de top-down processen. Waarschijnlijk hebben lang niet alle top-down processen een directe verspreiding van de Romeinse cultuur tot gevolg gehad. Aan de hand van deze analyse is duidelijk geworden dat, in de militaire context, alleen de Bataafse alliantie aan de basis stond van het Romaniseringsproces. Het lijkt erop alsof in de eerste fase van de Romeinse overheersing, de aanleg van de limes, de militaire aanwezigheid, en de

---

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 142.

¹⁰² Roymans, *The Batavians*, 144.

¹⁰³ Webster en Gosden, 'Necessary comparisons', 332.

uitreiking van het militair diploma niet het beoogde effect hebben gehad. Daarentegen is het aannemelijker dat de top-down processen in de religieuze context wel een positieve invloed hadden op het Romaniseringsproces. Zo is de monumentalisering van de cultlocaties een directe weerspiegeling van de Romanisering in de architectuur. Het syncretisme gaat echter nog een stap verder. Dat impliceert namelijk dat er op religieus gebied een middle ground aan het ontstaan is.

Hoofdstuk 3: De bottom-up processen

Nu in hoofdstuk 2 de top-down processen zijn belicht, is het tijd om de bottom-up processen van het Romaniseringproces beter in kaart te brengen. In dit hoofdstuk zal daarom de focus liggen op de inheemse bevolking, zodat er een beeld ontstaat over hoe de Romeinse invloed in de praktijk vorm kreeg. De inheemse bevolking fungeerde als een belangrijke schakel in dit proces; volgens Gosden is het ontstaan van een middle ground afhankelijk van de bereidheid van een bevolking.¹⁰⁴ Als de bevolking niet open stond voor de Romeinse cultuur, was het Romaniseringsproces per definitie niet grondig genoeg.¹⁰⁵ In deze casus is er wel degelijk sprake van een pro-Romeinse bevolking. De eerder besproken Bataafse alliantie is hier het bewijs van.¹⁰⁶ Het is echter van belang om verder te kijken dan deze alliantie, aangezien er ook activiteiten te detecteren zijn waarbij het initiatief echt bij bevolking lag.¹⁰⁷ Om uiteindelijk een goed overzicht te krijgen wordt hier opnieuw gekeken naar de militaire en religieuze context.

De militaire context

In de tijd van Hadrianus werden er voor het eerst inheemse soldaten toegelaten in de legioenen. Volgens Jona Lendering en Arjen Bosman is dit een indicatie van een veranderde houding ten opzichte van de Germaanse stammen. De Germaanse stammen werden niet langer als barbaars beschouwd, waardoor ze mochten dienen in het legioen.¹⁰⁸ Men kon de inheemse bevolking eigenlijk ook niet langer barbaars noemen. Sinds de verovering van Caesar hebben er veel Bataven in de hulptroepen gediend, waardoor zij als veteraan het Romeins burgerrecht hadden verworven. En doordat het

---

¹⁰⁴ Gosden, *Archaeology and Colonialism*, 32.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ Roymans, *The Batavians*, 58.

¹⁰⁷ Zoals o.a. de oprichting van de Godenpijler, zie ook: Roymans, *The Batavians*, 216.

¹⁰⁸ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 179.

Romeins burgerrecht overerfelijk was groeide het aantal Romeinse burgers gestaag.¹⁰⁹ Hoewel er in de eerste eeuw n.Chr. nog nauwelijks sprake was van een geromaniseerd Midden-Nederlandse rivierengebied, lijkt het alsof decennia van rust en vrede het culturele proces hebben bevorderd. De periode tussen 41 n.Chr. en 180 n.Chr. wordt, met uitzondering van de Bataafse opstand in 69-70 n.Chr., geïdentificeerd als de gouden eeuw voor Neder-Germanië.¹¹⁰ Naarmate de tijd vorderde werden zelfs de uithoeken van het Romeinse Rijk welvarender, waardoor ook hier de Romeinse cultuur langzaam opdook.¹¹¹

Het is aannemelijk dat het Romeinse burgerschap in de praktijk meer betekenis kreeg naar mate het gebied grondiger geromaniseerd raakte. Roymans beargumenteert dat het Romaniseringsproces een impuls kreeg door een ander verschijnsel. Hij meent dat de terugkeer van veteranen, in de later fases van de Romeinse overheersing, de verspreiding van de Romeinse cultuur wel bevorderd heeft.¹¹² Volgens hem fungeerden de veteranen als een schakel tussen de militaire en de burgerlijke wereld. Net als Hingley erkent Roymans dat de veteranen een soort subcultuur verspreidden; hij ziet in dat deze militaire cultuur toch een grote invloed heeft gehad op de samenleving. Vaak namen de soldaten hun familie mee, waardoor ook zij in aanraking kwamen met deze cultuur. Daarnaast waren de veteranen de eersten die Romeinse producten en gewoonten introduceerden in de rurale samenleving.¹¹³ De implementatie van de Romeinse cultuur is op deze manier ook een bottom-up proces te noemen, aangezien de inheemse bevolking waarschijnlijk vanuit hunzelf Romeinse producten gingen gebruiken.

De godenpijler van Nijmegen kan gezien worden als een ander Romeins initiatief van de inheemse bevolking. In 1980 zijn in Nijmegen twee enorme kalkstenen blokken opgegraven. Deze rijkelijk versierde blokken zijn een onderdeel geweest van het eremonument van Tiberius.¹¹⁴ Op de zuil zijn verschillende goden en personificaties afgebeeld. De meest opvallende figuren zijn de godin Victoria, de godin van de overwinning, de god Apollo, een personificatie van Roma en man in toga.¹¹⁵ Dit laatste figuur moet een voorstelling van Tiberius of Germanicus zijn geweest. Waarschijnlijk is dit monument rond 17 n.Chr. opgericht ter ere van de Germaanse campagnes van

---

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem, 171.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Roymans en Derks, *Villa Landscapes*, 156.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Roymans, *The Batavians*, 213.

¹¹⁵ J. Brabers en W. Kok (red.), *Boekje over de Godenpijler* (Nijmegen 2005) 5.

http://www2.nijmegen.nl/mmbase/attachments/19823/godenpijlerboekje_def_lr.pdf (geraadpleegd op 22-3-2017).

Germanicus, waardoor het monument geïdentificeerd kan worden als een reactie op de triomftocht van Germanicus in Rome.¹¹⁶ De inscriptie TIB(e)R(ius) C(ae)SAR wijst in ieder geval een duidelijk overwinnaar aan: Tiberius wordt naast zijn militaire succes geëerd voor de gebrachte vrede.¹¹⁷ Hij was immers als keizer verantwoordelijk voor de succesvolle Germaanse campagnes, van zijn neef Germanicus, daardoor werd hij gezien als de man die de vrede en rust in het gebied gebracht had.¹¹⁸ Titus Panhuysen veronderstelt dat de godenpijler gezien kan worden als een votiefgeschenk van de Bataafse bevolking, waarmee de bevolking haar loyaliteit aan Rome en aan de keizer toont.¹¹⁹ Het overkoepelende thema van de pijler is de macht van de keizer, zijn militaire successen, en, het gene dat aan de basis staat van alles, de steun van de godenwereld.¹²⁰

Roymans en Panhuysen verschillen van mening over de implicaties van de Godenpijler. Roymans veronderstelt dat, gezien de religieuze en politieke connotatie, de godenpijler voornamelijk de alomvattende keizerlijke macht weerspiegelde.¹²¹ Panhuysen erkent dit, maar ziet ook dat de pijler nog voor enkele grotere veranderingen staat.¹²² Volgens Panhuysen is de godenpijler een indicatie van de keizercultus in de eerste stedelijke context van Nijmegen.¹²³ Als deze uitspraak correct is, dan is de pijler een bewijs voor de vroege aanwezigheid van een formele *civitas* structuur in het leefgebied van de Bataven. Voor nu lijkt dit voorbarige conclusie, omdat er slechts één pijler gevonden is. Desalniettemin, laat de oprichting van de pijler wel zien dat de Bataafse gemeenschap zichzelf als een onderdeel van het Rijk zag en dat zij Tiberius als hun keizer erkenden.¹²⁴

De religieuze context

De Godenpijler kan wellicht gezien worden als een indicatie voor de aanwezigheid van de Romeinse religie in het leefgebied van de Bataven. De afbeeldingen op de pijler doen vermoeden dat de Romeinse goden bekend waren bij de inheemse bevolking. Daarnaast

---

¹¹⁶ Roymans, *The Batavians*, 213.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Brabers en Kok (red.), *Godenpijler*, 5.

http://www2.nijmegen.nl/mmbase/attachments/19823/godenpijlerboekje_def_lr.pdf (geraadpleegd op 22-3-2017).

¹¹⁹ Roymans, *The Batavians*, 216.

¹²⁰ Brabers en Kok (red.), *Godenpijler*, 5.

http://www2.nijmegen.nl/mmbase/attachments/19823/godenpijlerboekje_def_lr.pdf (geraadpleegd op 22-3-2017).

¹²¹ Roymans, *The Batavians*, 216.

¹²² T.A.S.M. Panhuysen, *De Romeinse godenpijler van Nijmegen. Museumstukken 8* (Nijmegen 2002) 44.

¹²³ Panhuysen, *De Romeinse godenpijler*, 40.

¹²⁴ Roymans, *The Batavians*, 216.

is het altaar van de god Magusanus Hercules, die ook wel Hercules Magusanus wordt genoemd, uit Ruimel een indicatie voor de introductie van deze nieuwe goden. Het is echter moeilijk te bepalen in hoeverre de bevolking daadwerkelijk de Romeinse religie integreerde in hun eigen leefwereld. Zowel de historische bronnen als de materiële cultuur kunnen hierover geen uitsluitsel geven. Lendering en Bosman verklaren dat dit deels te maken heeft met het feit dat er zeer weinig bekend is over de inheemse religie.¹²⁵ Zo bleek het onmogelijk om de Nehalenniacultus te reconstrueren. In de Lage Landen zijn er veel votiefstenen van Nehalennia gevonden, maar achteraf bleek dat bijna al deze votiefstenen op dezelfde plek zijn gevonden. Hierdoor ontstaat er een vertekend beeld en is het lastig om deze vondsten in een bredere context te plaatsen.¹²⁶ Toch valt er wel iets zinnig te zeggen over de Romeinse goden in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Over de Romeinse goden die gelijk gesteld werden aan inheemse goden is iets meer bekend. Het bekendste voorbeeld, de Bataafse god Hercules Magusanus, werd zowel in Kessel, Empel als in Elst aanbeden. Doordat er op deze locaties uitgebreid archeologisch onderzoek is gedaan, kan het archeologisch bestand wellicht duidelijkheid scheppen over de rol van de inheemse bevolking in de religieuze context.

Op de cultuslocatie, waar de tempel van Empel heeft gestaan, zijn veel votiefgeschenken opgegraven. Het is opvallend dat het grootste gedeelte van deze vondsten bestaat uit wapens.¹²⁷ Volgens Johan Nicolay zijn de vondsten een voorbeeld van 'ritual destruction', het zijn de wapens van de teruggekeerde veteranen die op deze manier afscheid namen van het soldatenbestaan.¹²⁸ Het ritueel kan gezien worden als een *rite de passage*, oftewel een overgang van de ene naar de andere levensfase.¹²⁹ Hierbij offerden de veteranen hun militaire uitrusting aan Hercules Magusanus, als dank voor zijn bescherming tijdens hun dienstperiode. Het offeren van wapens is niet een gebruikelijk Romeins ritueel. Aangezien het ritueel al in de pre-Romeinse tijd heeft bestaan, neemt men aan dat de Bataven dit ritueel hebben overgenomen van hun voorgangers.¹³⁰ De veteranen waren Romeinse burgers, maar ze gingen naar een heiligdom waar een gesyncretiseerde god werd vereerd, om vervolgens deze god een

---

¹²⁵ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 206.

¹²⁶ Ibidem, 209.

¹²⁷ Ibidem, 214.

¹²⁸ J. Nicolay, *Armed Batavians. Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-Military Contexts in The Rhine Delta (50 BC to AD 450)*. Amsterdam Archaeological Studies 11 (Amsterdam University Press 2007) 123.

¹²⁹ Nicolay, *Armed Batavians*, 181.

¹³⁰ Lendering en Bosman, *De rand van het Rijk*, 216.

zeer traditioneel offer te schenken. Hieruit kan geconcludeerd worden dat op het gebied van religie, verschillende tradities met elkaar werden gecombineerd.

In Elst is een soortgelijke situatie ontdekt. In deze Bataafse nederzetting stond een enorme natuurstenen tempel die qua verhoudingen niet onder deed aan de Italische tempels. Naast de vondst van een Hercules beeldje zijn hier de resten van een traditioneel Romeins offer aangetroffen. Een *suovetaurilia* oftewel een offer van een varken, een schaap en een koe.¹³¹ Dit offer was uitsluitend bestemd voor de goden Mater Matuta en Mars, waardoor het mogelijk is dat er in Elst verschillende goden werden aanbeden.¹³² Voor zover de religie in de praktijk te onderzoeken is, lijkt het erop dat er in de Romeinse periode rituelen van verschillende bevolkingsgroepen samenkwamen.

Conclusie

Uit de analyse van de bottom-up invloeden in de militaire context is gebleken dat er drie bottom-up processen te identificeren zijn, waarvan de eerste twee sterk door elkaar beïnvloed werden. Het eerste effect belichaamt de continue aanvoer van Bataven in de hulptroepen.¹³³ Decennialang blijft de inheemse bevolking zich inzetten voor het leger, waardoor het lijkt alsof deze oorspronkelijke top-down constructie in de praktijk een bottom-up effect krijgt. Het tweede proces, dat hier nauw bij betrokken is, is de implementatie van de Romeinse cultuur veroorzaakt door de terugkerende veteranen.¹³⁴ In de loop der tijd fungeren de veteranen namelijk wel als cultuurdragers, aangezien de militaire subcultuur ook steeds meer geromaniseerd raakte.¹³⁵ Het derde bottom-up proces komt tot uiting in de Nijmeegse godenpijler. De Bataven erkenden daardoor de keizerlijke macht en zagen zichzelf als een onderdeel van dit grotere geheel.¹³⁶

Op religieus gebied zijn de bottom-up processen moeilijker te achterhalen. Er zijn weinig bronnen, waardoor een overzicht ontbreekt. Op basis van individuele casussen, lijkt het aannemelijk dat voornamelijk het gebruik van de cultuslocaties gezien kan worden als een goede stap richting het ontstaan van de middle ground.¹³⁷ Deze uitkomsten laten zien dat bijna alle bottom-up processen bevorderend zijn voor de

---

¹³¹ Ibidem, 185.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem, 179.

¹³⁴ Roymans en Derks, *Villa Landscapes*, 156.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Roymans, *The Batavians*, 216.

¹³⁷ Zie De religieuze context Hoofdstuk 3.

Romanisering in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Er is er wel een kanttekening te plaatsen. Op religieus gebied manifesteerde de Romanisering zich in de vorm van een hybride cultuur, waardoor duidelijk wordt dat naast het feit dat de inheemse bevolking Romeinse invloeden toe liet in hun religie, zij ook nog erg vasthielden aan hun eigen identiteit.

Hoofdstuk 4: De uitkomst van de analyse

In de voorgaande twee hoofdstukken zijn de top-down en bottom-up processen in de militaire en religieuze context van het Midden-Nederlandse rivierengebied onderzocht. Het doel van deze procedure was om te kunnen concluderen in hoeverre de Romanisering in het Midden-Nederlandse rivierengebied, op basis van archeologische vondsten, aan te merken is als een praktijkvoorbeeld van de middle ground. Uit de analyse is gebleken dat het Romaniseringsproces zeer complex was en dat de verschillende top-down en bottom-up processen moeilijk van elkaar te onderscheiden te zijn. Veel top-down maatregelen hadden invloed op elkaar, doordat ze hetzelfde doel nastreefden. Een voorbeeld hiervan is de Bataafse alliantie: de Bataven werden al vroeg betrokken in het Romeinse militaire systeem waardoor uiteindelijk veel Bataven het Romeins burgerschap verwierven.¹³⁸ En deze tweede top-down maatregel, het uitreiken van militaire diploma's, had vervolgens weer een bottom-up effect. Doordat al deze processen zo met elkaar verweven waren, is het moeilijk te concluderen of de Romeinen en de inheemse bevolking over evenveel agency beschikten.

Bovendien is het lastig te concluderen of een top-down regel in de praktijk het gewenste effect heeft gehad. Zuid-Nederland werd aan het begin van de Romeinse periode bewoond door meerdere volkeren. In deze scriptie zijn voornamelijk voorbeelden van de Bataafse, en in een enkel geval de Cananefaatse, bevolking gebruikt, omdat er van deze volkeren het meest bekend is. Daarnaast ontbreekt er van de andere volkeren een goed overzicht in de materiële cultuur.¹³⁹ Dat wil echter niet zeggen dat al die anderen niet van invloed zijn geweest op de Romaniseringsproces. Mattingly benadrukt dat het ontstaan van een provinciale identiteit niet plaats vond in een vacuüm en dat er verschillende processen van invloed zijn geweest op vorming van

---

¹³⁸ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 96.

¹³⁹ Zie voor redenen van dit gebrek: W.A. van Es, 'Introduction', in: R. Brandt en J. Slofstra (red.), *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of interaction*, BAR International Series 184 (Oxford 1983) 1-10, aldaar 6.

een provinciale identiteit.¹⁴⁰ In de materiële cultuur zien we dit onder andere terug op het gebied van religie. De geofferde militaire uitrustingen rondom de tempel van Empel getuigen van een hybride offercultuur. Zowel Romeinse als Bataafse en nog oudere pre-Romeinse invloeden komen samen in dit ritueel. Daardoor wordt het aannemelijk te veronderstellen dat invloeden, bijvoorbeeld van de Eburonen, nog steeds een zekere invloed hebben gehad op het ontstaan van een nieuwe culturele identiteit. In principe ontstaat er zo een hybride cultuur, zoals in de theorie van de middle ground verondersteld wordt. Echter blijft er nog altijd een probleem bestaan omdat het niet precies duidelijk is hoe deze hybride cultuur in de praktijk tot stand kwam.

Verder speelt ook tijd een grote rol in het Romaniseringproces. In de eerste fase van de Romeinse overheersing betekende het Romeins burgerschap voor de “nieuwe burgers” in de praktijk weinig. De veteranen kwamen nog nauwelijks geromaniseerd terug, aangezien op hun bestemming de Romeinse cultuur ook niet of nauwelijks aanwezig was. Ook bleken de hulptroepen voornamelijk in contact te komen met een subcultuur, een militaire cultuur, waardoor Romanisering aan het thuisfront uitbleef.¹⁴¹ Naar alle waarschijnlijkheid begon dit enkele decennia later geleidelijk aan te veranderen. Niet alleen waren de gebieden waarnaar de soldaten werden uitgezonden inmiddels meer geromaniseerd, ook bleek dat in latere periodes de thuiskomst van de veteranen veel meer Romanisering tot effect had; aangezien zij als een schakel tussen de militaire en de inheemse bevolking fungeerden, brachten zij zo ook het Latijn, Romeins aardewerk en andere elementen van de Romeinse cultuur over op hun eigen omgeving.¹⁴² De effecten van de verschillende top-down en bottom-up processen zijn dus sterk aan tijd gebonden. Doordat de bronnen in het onderzoeksgebied schaars zijn en vaak uit verschillende periodes komen, kan er snel een vertekend beeld ontstaan.

De middle ground

Gosden baseerde zijn categorisering van het Romeinse Rijk op de geschiedenis van *Britannia*. In zijn onderzoek naar de Romanisering in Britannia kwam naar voren, dat voornamelijk de gemakkelijke verovering van het gebied aan de basis stond van het ontstaan van een middle ground.¹⁴³ Deze gemakkelijke verovering zou het gevolg zijn van vroegere culturele contacten tussen de Britten en de Romeinen. Ruim twee eeuwen

---

¹⁴⁰ Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity*, 206.

¹⁴¹ Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 94.

¹⁴² Zie De militaire context Hoofdstuk 3.

¹⁴³ Gosden, *Archaeology and Colonialism*, 31.

voordat de Romeinen het gebied veroverden, zou het contact tussen de Romeinse handelaars en de inheemse bevolking, de inheemse bevolking hebben beïnvloed.¹⁴⁴ Om die reden trof Claudius in 43 n.Chr. al een zeer geromaniseerde bevolking aan.

In het Midden-Nederlandse rivierengebied verliep de eerste fase van het culturele contact een stuk gewelddadiger. Deze periode wordt door Nederlandse archeologen en historici daarom geïdentificeerd als een apart tijdvak, de militaire fase.¹⁴⁵ Deze fase kan met name door de uitroeiing van de Eburonen, nog wel het beste in de categorie *terra nullius* geplaatst worden. Aangezien de categorie *terra nullius* de meest gewelddadige en destructiefste soort kolonialisme behelst.¹⁴⁶ Gosden beargumenteert dat zijn typologie vrij flexibel is, waardoor de categorieën tegelijkertijd of afwisselend kunnen plaatsvinden.¹⁴⁷ In wezen betekent dit standpunt dat het Romaniseringproces in het Midden-Nederlandse rivierengebied nog steeds kan worden gecategoriseerd in de middle ground. Desalniettemin, zitten er nog steeds veel haken en ogen aan deze casus. Doordat de bronnen schaars zijn, de top-down en bottom-up processen sterk verweven waren en het model geen handvaten biedt om chronologische verschillen te tackelen, is het bewijs voor de categorisering van dit gebied zeer dun te noemen. Daarnaast zorgen de spaarzame primaire bronnen voor een beperkte analyse van het top-down en bottom-up effect. In de ideale situatie zou een analyse van top-down en bottom-up effecten ook de lagere klassen van een inheemse bevolking agency moeten toebedelen. Aangezien deze groep mensen bijna compleet ontbreekt in de materiële cultuur, is deze analyse slechts toereikend genoeg voor een klein deel van de bevolking. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het model van Gosden wellicht niet het beste model is voor deze casus.

Conclusie

In deze scriptie is er een analyse gemaakt van de verschillende top-down en bottom-up processen, die een rol hebben gespeeld in de Romanisering van het leefgebied van de Bataven. Daarbij is met behulp van het model van Chris Gosden onderzocht of het Romaniseringproces in het Midden-Nederlandse rivierengebied op basis van

---

¹⁴⁴ Ibidem, 31.

¹⁴⁵ Van Es, 'Introduction', 7.

¹⁴⁶ Voor aanvullende informatie, zie model: A Typology of forms of colonialism, Appendix I.

¹⁴⁷ Gosden, *Archaeology and Colonialism*, 25.

archeologische vondsten, te identificeren is als een praktijkvoorbeeld van de middle ground.

Om een goede basis voor dit onderzoek te creëren werden in hoofdstuk 1 verschillende gebeurtenissen uit de eerste fase van het Romaniseringsproces toegelicht. Hieruit bleek dat voornamelijk de vernietiging van de Eburonen en de daaropvolgende migratiestromen van grote invloed zijn geweest op het latere contact met Romeinen. Vervolgens vond in hoofdstukken 2 en 3 de analyse van de top-down en bottom-up processen in de militaire en religieuze context plaats. In hoofdstuk 2 kwam duidelijk naar voren dat de Bataafse alliantie het fundament was van alle top-down processen. Daarnaast bleek ook dat in het begin van de Romeinse periode niet alle top-down processen het gewenste effect hadden. Alleen de top-down processen in de religieuze context zijn hierop een uitzondering. Daarna kwam ik in hoofdstuk 3 tot de conclusie dat sommige top-down processen in de loop der tijd een bottom-up effect kregen, waardoor het moeilijk te bepalen is of alle partijen over evenveel agency beschikten. Daarnaast bleek het bewijs voor de bottom-up effecten in de religieuze context zeer schaars. Desalniettemin is het wel aannemelijk dat er op religieus gebied een middle ground is ontstaan. Tenslotte werd er in hoofdstuk 4 geconcludeerd dat de Romeinse periode in het Midden-Nederlandse rivierengebied kan worden gecategoriseerd in de middle ground, waardoor deze casestudy de consensus in het academisch debat belichaamt.

Het bewijs voor de middle ground is echter zeer dun. De top-down en bottom-up processen waren sterk met elkaar verbonden, waardoor het moeilijk te concluderen is of deze processen in de praktijk het gewenste effect hadden. Daarnaast bood deze methode geen mogelijkheden om chronologische verschillen te overbruggen en was het bronnenmateriaal erg schaars, waardoor de toepassing van het model van Gosden niet tot ideale uitkomsten heeft geleid. Dit hoeft echter niet te betekenen dat dit onderzoek onbruikbaar is. Volgens Webster bestaat het postkoloniale onderzoek naar de Romeinse tijd voornamelijk uit dit soort onderzoeken. Men past verschillende methodes en modellen toe die elk in meer of mindere mate geschikt zijn. Er zal nooit één juiste methode zijn en dat hoeft volgens haar ook niet, aangezien juist dit eclecticisme bevorderend is voor de wetenschap.¹⁴⁸

---

¹⁴⁸ J. Webster, 'Roman imperialism and the "post imperial age"', in: J. Webster en N. Cooper (red.), *Roman Imperialism: Post-Colonial Perspectives*, Leicester Archaeology Monographs 3 (Leicester 1996) 1-17, aldaar 2.

Ik hoop dat mijn onderzoek verder onderzoek zal stimuleren, aangezien het onderzoek naar de Romanisering in Nederland nog genoeg kansen biedt. Vooral op het gebied van de archeologie is er nog winst te behalen. Het is tijd om de overvolle depots en oude opgravingsverslagen er weer bij te pakken, zodat deze vondsten in een moderne context onderzocht kunnen worden. Daarnaast kan verder modelmatig onderzoek, op een grotere schaal, wellicht nieuwe inzichten bieden. Het is echter het voornaamst dat de toepassing van de nieuwe definitie van het concept Romanisering in de praktijk vorm krijgt. Zodat het onderzoek naar de Romanisering in Nederland kan bijdragen aan het dynamische onderzoek binnen de Frontier Studies, waardoor de complexe interactie in de grensgebieden ook in een breder perspectief geplaatst kan worden.

Bibliografie

Primaire Bronnen:

Literaire bronnen:

Edwards, H.J., *Caesar. The Gallic War, Book 6. Loeb Classical Library 72* (Cambridge 1917).

Lendering, J., *Tacitus. Germania 29*, In: J. Lendering en A. Bosman, *De rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen* (Amsterdam 2010).

Archeologische bronnen:

Altaar voor Hercules Magusanus, locatie: St.-Michielsgestel – Ruimel.

Godenpijler Tiberius, locatie: Nijmegen.

Grafsteen militair, locatie: Herwen.

Militair diploma, locatie: Poeldijk.

Romeinse tempels/cultlocaties, locaties: Kessel, Elst en Empel.

Literatuur:

Brabers, J. en W. Kok (red.), *Boekje over de Godenpijler* (Nijmegen 2005)
http://www2.nijmegen.nl/mmbase/attachments/19823/godenpijlerboekje_def_lr.pdf
(geraadpleegd op 22-3-2017).

Es, W.A. van, *De Romeinen in Nederland* (Haarlem 1972).

Es, W.A. van, 'De Romeinse Vrede', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red), *Romeinen, Friezen, Franken in het Hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. – 900 n.C.* (Amersfoort 1994) 48-63.

Es, W.A. van, 'Introduction', in: R. Brandt en J. Slofstra (red.), *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of interaction*, BAR International Series 184 (Oxford 1983) 1-10.

Es, W.A. van, 'De Romeinse Vrede', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red), *Romeinen, Friezen, Franken in het Hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. – 900 n.C.* (Amersfoort 1994) 48-63.

Gosden, C., *Archaeology and Colonialism. Cultural Contact from 5000 BC to the Present* (Cambridge University Press 2004).

- Haalebos, J.K., 'Van Nijmegen naar Utrecht. De limes in Nederland', *Jaarboek Oud-Utrecht 1997* (1997) 35-66.
- Hingley, R., *Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire* (New York 2005).
- Lendering, J. en A. Bosman, *De rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen* (Amsterdam 2010).
- Mattingly, D.J., *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire* (Princeton University Press 2013).
- Nicolay, J., *Armed Batavians. Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-Military Contexts in The Rhine Delta (50 BC to AD 450)*. Amsterdam Archaeological Studies 11 (Amsterdam University Press 2007).
- Panhuysen, T.A.S.M., *De Romeinse godenpijler van Nijmegen. Museumstukken 8* (Nijmegen 2002).
- Rothe, U., 'The Encyclopedia of Ancient History: Romanization' (gepubliceerd op 26-10-2012)
<http://onlinelibrary.wiley.com.proxy.library.uu.nl/doi/10.1002/9781444338386.wbeah18115/pdf> (geraadpleegd op 9-3-2017).
- Roymans, N., *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire*. Amsterdam Archaeological Studies 10 (Amsterdam University Press 2004).
- Roymans, N. en T. Derks, *Villa Landscapes in the Roman North. Economy, Culture and Lifestyles*. Amsterdam Archaeological Studies 17 (Amsterdam University Press 2011).
- Wallace-Hadrill, A., *Rome's Cultural Revolution* (Cambridge University Press 2008).
- Webster J., 'Roman imperialism and the "post imperial age"', in: J. Webster en N. Cooper (red.), *Roman Imperialism: Post-Colonial Perspectives*, Leicester Archaeology Monographs 3 (Leicester 1996) 1-17.
- Webster, J. en C. Gosden, 'Necessary comparisons: A post-colonial approach to religious syncretism in the Roman provinces', *World Archaeology* 28 (1997) 3, 324-338.
- Willems, W.J.H., 'Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area II', in: W.A. van Es en J.F. van Regteren Altena (red.), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 34* (Amersfoort 1984) 39-332.

Appendix I

Het model van Chris Gosden

	Spectrum of colonialism	
Cultural power	Greatest experiment and creativity	Violence
<p>Colonialism within a shared cultural milieu</p> <p>Colonial relations between state and non-state polities created within a (partially) shared cultural milieu. Allows for forms of power operating within understood norms of behaviour – difficult to distinguish colonial and non-colonial types of relationship. Limits of colonisation created by area over which culture shared and spread, not military might.</p>	<p>Middle ground</p> <p>Accommodation and regularised relations through a working understanding of others' social relations. All parties think they are in control. Often creates new modes of difference, not acculturation. Difficult for any party to sustain fixed categories of difference. Can have a profound effect on those colonising.</p>	<p><i>Terra nullius</i></p> <p>Lack of recognition of prior ways of life of people encountered leads to excuse for mass appropriation of land, destruction of social relations and death through war and disease. Exists where fixed categories of difference. Only in recent periods is colonisation through purely violent means possible, mainly owing to the effects of disease and demography.</p>
Examples: all early forms from Mesopotamia to the Greeks; Aztecs, Incas, early Chinese, Vikings, Tongans.	Examples: round peripheries of Greek colonies and Roman empire; early modern contacts in N. America, Africa, India, the Pacific.	Examples: the Mongols, Spaniards in Mexico, and Peru; but mainly creation of settler societies in north America, Russia, Australia and New Zealand from middle eighteenth century.
<p><i>Local views</i></p> <p>New forms of social and cultural capital seen as novel sets of resources by local elite (and often non-elite) which can be used for own ends. Non-elite excluded from the colonial network creating new forms of inequality.</p>	<p>New strangers not necessarily marked out as radically different from other strangers. Reception depends on the categories used to classify strangers and can challenge existing categories. Strangers may have been seen as spirits, but not necessarily as gods. Advantages sought</p>	<p>Armed invasion and mass death not seen as final, but as a phase in a longer process of resistance and cultural upheaval. Loss of land seen as 'widowed landscapes'. Perception of active resistance to prevent cultural and physical destruction.</p>

	in material and spiritual terms. Great social experiment and ferment of discussion.	
--	---	--

A Typology of forms of colonialism, Gosden, 2004, pagina 26.